

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджуються питання функціональної ролі юридичної відповідальності в контексті механізму правового регулювання.

Ключові слова: юридична відповідальність, функції юридичної відповідальності, законність, механізм правового регулювання, поняття та структура механізму правового регулювання.

Звернення до проблематики юридичної відповідальності стало актуальним, виходячи з потреб переосмислення шляхів розвитку правової системи України, окремих галузей законодавства, зміцнення режиму законності, підвищення рівня правової культури тощо. Науковці переміщують центр дискусій з питань про визначення поняття, принципів юридичної відповідальності на проблему її функціональної ролі в житті суспільства, зокрема у здійсненні державного управління, регулюванні суспільних відносин. Загальновизнаним у літературі зберігається підхід, згідно якого мета права, правового регулювання досягається завдяки втручанням державної влади у процесі правореалізації, де одним із дієвих засобів визнається примус, що набув правової форми. Отже, юридична відповідальність як один із засобів правового регулювання дозволяє забезпечити реалізацію мети права, посилити авторитетність владного впливу, надати йому більшої ефективності.

Поряд з цим триває дискусія про двохаспектність розуміння юридичної відповідальності та доцільність виокремлення її позитивного різновиду, можливість застосування на практиці. Дуже корисні та пізнавальні розвідки ведуться у напрямку висвітлення співвідношення юридичної відповідальності та законності, характеристики світоглядних засад, особливостей її застосування в цивільному, кримінальному, конституційному праві тощо. При цьому, при висвітленні тих чи інших проблем юридичної відповідальності автори використовують різні методологічні підходи, визначаючи юридичну відповідальність як засіб, як систему, як інститут або як форму державно-правового впливу.

На наш погляд, кожний із вище зазначених методологічних підходів певною мірою дає можливість дати відповідь на поставлені практикою завдання щодо підвищення ефективності використання засобів юридичної відповідальності. Проте використання структурно-функціонального підходу надає більше можливостей розкрити сутність юридичної відповідальності як правового явища.

У зв'язку з цим, основною метою статті слід визначити характеристику функціональної ролі юридичної відповідальності в контексті правового регулювання, для чого передбачається вирішити ряд конкретних науково-пізнавальних завдань, зокрема: охарактеризувати поняття механізму правового регулювання, визначивши в його структурі місце юридичної відповідальності; висвітлити зміст функцій юридичної відповідальності, їх цілеспрямованість на окремі правові явища, завдяки чому окреслити межі функціональної ролі юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання.

Реалізацію поставлених завдань передбачається здійснити шляхом використання спеціально-юридичного методу, який дозволить висвітлити поняття та основні риси юридичної відповідальності, а також структурного та функціонального методів, які є провідними для даного дослідження, та завдяки яким буде охарактеризовано внутрішню будову механізму правового регулювання, визначено функціональне призначення юридичної відповідальності як одного із складових елементів.

В контексті поставлених завдань привертають увагу праці К.В. Басіна, О.В. Іваненко, В.Г. Гончаренка, Л.М. Кельмана, М.І. Козюбри, С.Л. Лисенкова, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун та інших вчених, присвячені характеристиці юридичної відповідальності та механізму правового регулювання, поняття якого є однією із фундаментальних категорій загальнотеоретичного правознавства. За загальним правилом в структурі механізму правового регулювання вчені виокремлюють дві групи елементів: основні та другорядні, серед яких міститься юридична відповідальність.

На нашу думку, її функціональна характеристика найбільш повно проявиться саме в структурі механізму правового регулювання, а не взагалі, коли явище вивчається абстраговано, без врахування взаємозв'язків з іншими правовими явищами. Лише у взаємодії та співвідношенні уявляється можливим визначити відсутність або наявність функцій, їх цілеспрямованість, форми прояву, взаємного впливу тощо.

Під механізмом правового регулювання розуміють сукупність правових засобів, що призначені для упорядкування та узгодження суспільних відносин. Основними елементами є норми права, правові відносини та акти реалізації права, кожний з яких виконує свою функціональну роль у механізмі регулювання завдяки взаємодії з іншими елементами. Поряд з основними елементами до механізму правового регулювання включають акти тлумачення, правову культуру, правотворчість, законність, юридичні факти, акти застосування норм права, які виконують роль допоміжних засобів у регулятивному процесі. До засобів цього рівня відносять і юридичну відповідальність, яка також сприяє регулятивному процесу, підвищує ефективність дії права.

Так, наприклад, норми права, як основний елемент механізму, виконують роль правової основи, закладають фундамент можливих алгоритмів взаємодії суб'єктів права, моделюють ті чи інші напрями діяльності потенційного правопорядку. Правові відносини надають соціальній взаємодії правової форми, конкретизують взаємні суб'єктивні права та обов'язки, виконуючи в механізмі правового регулювання функцію індивідуалізації правових приписів. Акти реалізації права розкривають динамічну сторону у характеристиці механізму правового регулювання, є по суті результатом правового регулювання, виконують функцію інтегруючого елемента, в якому разом із правовою активністю поєднуються модель норми об'єктивного права та її конкретизована формула, що закріплена у правових відносинах.

Відповідні функції в механізмі правового регулювання виконують і допоміжні елементи, загальна спрямованість яких на досягнення правопорядку обумовлюється спільною метою, що виходить із потреб правового регулювання. Отже, мета зумовлює необхідність включення до механізму правових засобів, здатних забезпечити її практичне втілення у суспільні відносини.

Специфічними функціями у такій системі взаємодії як механізм правового регулювання наділяється і юридична відповідальність. Під функціями юридичної відповідальності розуміють основні напрями її впливу на суспільні відносини, основні прояви її призначення, засоби впливу на свідомість суб'єктів (С.С. Алексєєв, О.В. Іваненко, В.С. Ковальський, А.О. Осаулєнко).

В контексті поставлених завдань привертає увагу дискусія про співвідносність та взаємодію окремих складових механізму правового регулювання, в тому числі і у зв'язку з необхідністю характеристики функцій юридичної відповідальності. Так, говорячи про взаємодію юридичної відповідальності з таким елементам механізму як права культура, виходимо з тієї позиції, що

остання виконує роль фактору-причини щодо стану правопорядку, який є метою та результатом правового регулювання. Як застерігає О.М. Костенко, – криза правопорядку в Україні, згідно із зазначеною закономірністю, є наслідком кризи правової культури громадян [1].

Н.М. Пархоменко, висвітлюючи різні аспекти співвідношення юридичної відповідальності та законності, прийшла до висновку про те, що ефективність виховної функції юридичної відповідальності залежить від реалізації принципу законності юридичної відповідальності [6, с. 59.]. Тобто, законність розглядається як принцип відносно відокремленого правового явища, яке взяте поза межами механізму правового регулювання. В нашому випадку законність також може розглядатися як принцип, як вимога правореалізаційних процесів, як засіб досягнення належного рівня ефективності правового регулювання. Проте, роль законності у здійсненні юридичної відповідальності слід показувати більш широко, враховуючи те, що разом із виховною функцією набувають більшої ефективності й інші функції юридичної відповідальності (превентивна, каральна, компенсаційна тощо). Отже, законність і юридична відповідальність є однопорядковими елементами механізму правового регулювання. І коли законність стає основною ідеєю, вихідною засадою юридичної відповідальності, остання підвищує свою функціональну цінність. З іншого боку, своєчасне, доцільне, справедливе і законне застосування засобів юридичної відповідальності впливає не лише на режим законності та правопорядку, а й на ефективність функціонування всього механізму.

Разом з цим, уявляється можливим охарактеризувати деякі інші функції юридичної відповідальності, що дозволяють висвітлити її роль серед інших складових механізму правового регулювання.

Поряд з виховною функцією актуалізується правовідновлююча функція, мета якої полягає у налагодженні порушених взаємодій, поновленні статусів суб'єктів правовідносин, які були неправомірно скасовані, звужені або розширені, а також у прийнятті несправедливих і неправосудних рішень. За результатами втручання у правову ситуацію компетентних суб'єктів, уповноважених на застосування засобів юридичної відповідальності, відновлюються суб'єктивні права, обов'язки, що по суті є відновленням правових відносин як одного із основних елементів механізму правового регулювання. Рішення компетентного органу виконує роль правовідновлюючого юридичного факту, після чого досягається гармонізація, збалансованість взаємодії всіх елементів цілісності, якою є механізм правового регулювання.

Поряд з правовідновлюючою необхідно розглядати компенсаційну функцію юридичної відповідальності, прояв якої характерний для ситуацій, коли таку цінність як суб'єктивне право не уявляється можливим поновити. В якості замінників використовуються інші цінності (матеріальні, організаційні), що дозволяють вирішити правовий спір, але шляхом не відновлення порушеного права, повернення реальних можливостей користуватися соціальними благами, як це було до правопорушення, а шляхом компенсації, використання аналогів втраченої можливості, надання потерпілому адекватних у справедливому еквіваленті або рівноцінних соціальних благ. Завдяки цій функції між суб'єктами знову встановлюється правовий зв'язок, відновлюється взаємодія, що є необхідною умовою продовження правореалізаційних процесів. Таким чином, у процесі регулювання реалізується одне із завдань влади – забезпечення узгодженості правової взаємодії суб'єктів правових відносин. Разом з цим, у випадках, коли в результаті застосування засобів юридичної відповідальності налагоджується (поновлюється) робота механізму правового регулювання, в суспільстві зміцнюється авторитет права, законності, підвищується імідж влади.

Важливу роль у механізмі правового регулювання виконує також сигналізаційна функція юридичної відповідальності, завдяки якій суспільство отримує попередження про можливі (потенційні) та фактичні загрози правовому порядку, що походять від явищ протиправного характеру.

На цій підставі уявляється можливим посилити роль того чи іншого елементу в структурі механізму з метою підвищення його регулятивної цінності. В таких випадках акцент може бути зроблений на режимі законності, якості нормативної основи регулювання або рівні правової культури населення, функціональна роль яких була принижена дією зовнішніх факторів, що негативно вплинуло на роботу механізму правового регулювання в цілому.

Найбільшу увагу привертає характеристика ролі каральної функції, яка розглядається авторами безвідносно до дії механізму правового регулювання. Разом з реалізацією цієї функції у практичну площину соціального буття втілюється ідея справедливості, заснована на системі моральних цінностей даного суспільства. Винна у скоєнні правопорушення особа зазнає з боку держави та суспільства негативної реакції щодо себе, вчинених протиправних дій та їх наслідків. Засобами реалізації каральної функції, як вказує І. Аземша, є осуд, звуження майнової сфери, позбавлення суб'єктивних прав, обмеження особистого або організаційного характеру [2, с. 46] тощо. Разом з

цим, неможна погодитися з автором з приводу того, що сутність каральної функції є припинення, зміна правових відносин, встановлення конкретного правового зв'язку між суб'єктами права, необхідного для реалізації юридичної відповідальності [2, с. 46]. По-перше, сутністю каральної функції скоріше слід вважати негативність впливу з боку суспільства як відповідну реакцію на антисоціальну поведінку суб'єкта, претерпівання ним різного роду позбавлень. А, по-друге, чи варто шукати сутність однієї із функцій правового явища, в той час, коли функція явища сама є проявом його сутності.

Якщо говорити про безпосередній зв'язок каральної функції з іншими елементами механізму, то, перш за все, необхідно вказати на правові відносини, припинення або зміна яких обумовлюється необхідністю припинити протиправне діяння, локалізувати правопорушника, зобов'язати його до здійснення адресованих йому каральних заходів. Правопорушник вступає у правові відносини з правоохоронними органами, що надає процесу відповідальності правової форми, дозволяє забезпечити законність застосування каральних засобів.

Говорячи про взаємозв'язок функцій юридичної відповідальності з елементами механізму правового регулювання, бажано враховувати той факт, що загалом функції юридичної відповідальності як напрями впливу на суспільні відносини, цілеспрямовуються не на елементи внутрішньої структури механізму правового регулювання, а на зовнішнє середовище, на поведінку соціальних суб'єктів.

Отже, каральна функція – це вплив зовнішнього спрямування, але в механізмі юридична відповідальність знаходиться у взаємодії з іншими елементами, застосування яких у правильному поєднанні, відповідно до завдань управлінського процесу дозволяє підвищити роль одного із них, посилити функціональність у досягненні мети правового регулювання. В одному випадку – це може бути юридична відповідальність, в іншому – правова культура, але обов'язково у взаємодії з іншими засобами.

Дуже умовно можна говорити про взаємодію превентивної функції з елементами механізму правового регулювання. Враховуючи те, що превенція відбувається не відносно елементів механізму, а відносно інших соціальних явищ, зокрема, правової поведінки членів суспільства, формами її прояву можуть бути виявлення причин скоєння правопорушень, локалізація правопорушників, правове інформування населення тощо. Для вирішення такого роду превентивних завдань основний вплив за результатами застосування засобів юридичної відповідальності припадає на правову культуру суб'єктів права, яка в теоретичній конструкції механізму правового регулювання виконує роль другорядного

елементу. Отже превентивна функція юридичної відповідальності може бути ефективно реалізована, якщо її спрямованість на правову культуру суспільства буде забезпечена відповідними засобами та заходами.

Дослідники юридичної відповідальності вказують на існування її регулятивного впливу [3; 4], з чим загалом можна погодитися. Проте цей напрям впливу також є зовнішньосистемним, а забезпечується не лише застосуванням юридичної відповідальності, а дією всього механізму, що по суті і є метою та головним призначенням механізму правового регулювання. Регулювання відбувається там, де за результатами застосування відповідальності відновлюються правові зв'язки, встановлюються моделі поведінки для конкретних суб'єктів (адміністративний нагляд, зміна правового статусу, встановлення іншого порядку користування цінністю тощо). В даному випадку юридична відповідальність рівною мірою виконує функцію регуляції, як й інші елементи механізму, тому що всі правові засоби, об'єднані у цілісну та внутрішньо узгоджену конструкцію, мають своїм призначенням регулювання суспільних відносин, а отже виконують регулятивну функцію.

На підставі зазначеного вище можна дійти висновків щодо методики висвітлення даного питання та визначення ролі юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання.

По-перше, враховуючи, що інститут юридичної відповідальності є складним, багатофункціональним явищем, його осмислення як явища правової дійсності має здійснюватися з використанням комплексного підходу, для якого системний, структурний або функціональний підходи є допоміжними пізнавальними засобами. Проте визначення ролі та місця юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання доцільно здійснювати за допомогою функціонального підходу, що дозволяє доповнити систему знань як про особливості внутрішньої взаємодії елементів механізму правового регулювання, так і про загальну характеристику явища юридичної відповідальності, зокрема.

Н. П. Свиридюк

Юридическая ответственность в механизме правового регулирования

В статье исследуются вопросы функциональной роли юридической ответственности в контексте механизма правового регулирования.

N.P. Sviriduk

Legal responsibility in the mechanism of legal regulation

In this article an author investigates the questions of the functional role of legal responsibility in the context of the mechanism of legal regulation.

По-друге, функціональність юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання забезпечується її взаємодією з іншими складовими елементами структури механізму правового регулювання. При цьому, для підсилення тієї чи іншої функції юридичної відповідальності в процесі її реалізації враховується можливість активізації її взаємодії з необхідним елементом механізму правового регулювання, що сприяє досягненню мети регулятивного впливу.

Література:

1. *Институт юридической ответственности у демократических правовых системах* : монография / Кол. авторов ; за заг. ред. Н. М. Онщенко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2009. – 216 с.
2. *Аземша І. Функції юридичної відповідальності в сучасних умовах* / І. Аземша // *Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права; Науково-практичне видання*. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корсецького НАН України, 2010. – с. 44–46.
3. *Іваненко О. В. Проблеми визначення поняття функції юридичної відповідальності* / О. В. Іваненко // *Науковий вісник НАВСУ*. – 2003. – № 3. – с. 90-96.
4. *Трофимова М. П. Функции юридической ответственности* : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / М. П. Трофимова. – Саратов, 2000. – 26 с.
5. *Галаган И. А. Административная ответственность в СССР (государственное и материально-правное исследование)*. / И.А. Галаган. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1970. – 252 с.
6. *Пархоменко Н. Юридична відповідальність і законність: основні аспекти співвідношення* / Н. Пархоменко // *Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. – К., 2010. – Чис. V. – с. 54–59.